

Zdeněk R. Nešpor
a kol.

**ENCYKLOPEDIIE
CÍRKVE
ČESKOSLOVENSKÉ
HUSITSKÉ**

KAROLINUM

Encyklopedie Církve československé husitské

Zdeněk R. Nešpor a kol.

Lektorovali:

doc. PhDr. Kristina Kaiserová, CSc.

prof. ThDr. Jan B. Lášek, Dr. h. c. mult.

Kniha vznikla v rámci projektu „100 let Církve československé husitské: historicko-sociologická syntéza“, podpořeného Grantovou agenturou ČR (reg. č. 21-01429S); autoři za tuto podporu děkují.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Praha 2023

Vstupní studie Zdeněk R. Nešpor, Pavel Kolář a Blanka Altová
Mapy a fotografie Zdeněk R. Nešpor
Jazyková korektura anglického shrnutí Darren L. Ireland
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání

© Univerzita Karlova, 2022

© Zdeněk R. Nešpor a kol., 2022

ISBN 978-80-246-5357-0

ISBN 978-80-246-5364-8 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Předmluva 7

Nástin dějin Církve československé (husitské) (*Ždeněk R. Nešpor*) 10

Kořeny a vznik Československé církve 11

Hledání vlastní náboženské orientace 13

Konsolidace v meziválečném období 16

V těžkých časech války – i poválečné obnovy 18

Církev v období vlády komunistického režimu 20

Hledání identity ve svobodné společnosti 23

Literatura 24

Organizační vývoj Církve československé (husitské) (*Ždeněk R. Nešpor*) 26

Náboženské obce ČČS(H) 27

Diecéze ČČS(H), její zahraniční obce a celocírkevní orgány 31

Literatura 33

Teologický a liturgický profil Církve československé (husitské) (*Pavel Kolář*) 34

Teologie a nauka 36

Bohoslužebná praxe 42

Literatura 53

Sakrální architektura Církve československé (husitské) (*Blanka Altová*) 56

Architektura v době formování církve 58

Konsolidace církve i její sakrální architektury po roce 1924 66

Exkurs 1: František Bílek v Církvi československé 68

Exkurs 2: Národní sloh v sakrální architektuře ČČS 71

Nové směry sakrální architektury 73

Církevní stavby v poválečném Československu 87

Závěr 92

Literatura 94

Encyklopedická část (*Ždeněk R. Nešpor*) **98**

Příloha: Náboženské obce ČČS(H) mimo současnou Českou republiku **426**

Statistika věřících Církve československé (husitské) **436**

Zdroje **441**

Summary **442**

Prameny a literatura **445**

Mapy **458**

Předmluva

Zdeněk R. Nešpor

Náboženskohistorická topografie je jednou z nejstarších vědeckých disciplín překračujících jednotlivé akademické obory zabývající se náboženstvím. Snaha o popis, analýzu a vzájemné srovnání sakrálních míst a staveb předcházela jak jejich uměleckohistorické soupisy v užším slova smyslu, tak sociologické nebo sociálně geografické rozборы. První případy tohoto typu můžeme v českých zemích najít už v raném novověku, ne-li dříve, a na moderní vědeckou úroveň se začaly dostávat postupně v průběhu 18. a především v 19. století. Vznikly tak „průvodce“ po římskokatolických diecézích královéhradecké (Johann C. Rohn, 1777; Josef M. Král, 1825–27), brněnské a olomoucké (Gregor T. Wolný, 1855–66), českobudějovické (Johann Trajer, 1862) a litoměřické (Adolf Seifert, 1899), soupis a popis posvátných míst hlavního města Prahy (František Ekert, 1883–84) a nakonec nejobsáhlejší a nejdůkladnější *Posvátná místa Království českého* Antonína Podlahy (1907–13). Tato díla lze jistě v mnoha ohledech doplňovat, opravovat a nově promýšlet, k čemuž docházelo již od jejich vzniku, a ostatně i samotná „náboženská mapa“ římskokatolické církve v českých zemích se od této doby významně proměnila. Přesto tvoří nezpochybnitelný fundament poznání a těžko si dnes představit, že byla dílem mravenčí píle jednotlivců. Na zpracování adekvátních moderních náhrad by se musely podílet – a příležitostně se i podílejí, byť nikoli výlučně pod hlavičkou náboženskohistorické topografie – celé týmy odborníků.

V případě nekatolických církví existují pokusy o podobné zpracování předbělohorské situace (Hrejsovy *Sborové Jednoty bratrské*, 1935–39), zatímco období pronásledování alespoň částečně, místně a personálně dokumentují edice zpovědních seznamů (Josef V. Šimák, 1909–38) a ranou toleranci edice přihlášek k evangelickým konfesím (Eva Melmuková a kol., 1988–2006, dosud nedokončeno). Jednotlivé církve nadále v průběhu 19. a 20. století příležitostně vydávaly různé almanachy, schematicity, statistické a výroční publikace informující souvěřce o jejich místních společenstvích a dalších provozních záležitostech, pohřích ovšem v různém metodickém nastavení i kvalitě zpracování. O systemizaci a významné doplnění všech těchto údajů se pokusil Zdeněk R. Nešpor nejprve

v případě „lidových“ evangelických církví (a církve starokatolické) (2008) a ve spolupráci se Zdeňkem Vojtíškem v případě menších křesťanských církví a skupin (2015). Ze státem uznaných – v aktuální církevněprávní terminologii „registrovaných“ – křesťanských církví a náboženských společností v současné České republice tak zůstala nezpracována pouze Církev československá husitská (do roku 1971 jen Církev československá), jejíž encyklopedii čtenář dostává do rukou nyní.

Cílem encyklopedie je zachytit a alespoň v hrubých rysech naznačit stoletý vývoj této druhé až čtvrté největší české církve v lokálních a regionálních souvislostech. Ukázat, jak rozdílný zájem a angažovanost věřících, ale také vnější vlivy a kontextuální podmínky v některých oblastech umožnily rozmach a rozkvět, zatímco v jiných zapříčinily stagnaci a úpadek, pokud zde církev vůbec kdy působila. Kromě vlastního společenství věřících, jehož charakter a vývoj nemůže v místních rozměrech podrobněji zachytit nic než dílčí sondy (pokud existují, je na ně v encyklopedii odkazováno), dává poměrně dobrý obraz situace popis a analýza náboženských a dalších staveb (nemovitostí), které dané společenství vlastnilo nebo alespoň užívalo. Sbory (kostely) a další modlitebny, sborové domy a fary, ale stejně tak zvonice, hřbitovy nebo jiné objekty jsou němými svědky velkých i těch menších dní Církve československé. Některé z nich jsou známé a jako emblematické symboly meziválečné architektury a církevního stavitelství často zpracováváné, jiné mimo úzký okruh zájemců (a početně rovněž omezené členy církve) veřejně prezentujeme nejspíš poprvé. Ve všech případech jsou však svědectvím obrovského úsilí, práce a hluboké víry příslušných náboženských obcí i jejich vedoucích jednotlivců, odkazem, který by neměl být zapomenut ani v dnešní uspěchané době.

Prostřednictvím úvodních kapitol podává encyklopedie základní přehled vývoje a organizace, teologických a liturgických specifik a konečně stavebního úsilí Církve československé (husitské) od jejího založení v lednu 1920 až do současnosti. Teprve v tomto kontextu je možné číst místní hesla encyklopedické části, v jejíž příloze jsme pamatovali i na náboženské obce ležící dnes již mimo území České republiky (na Slovensku a na Ukrajině) nebo ty, které byly vždy zahraniční (Kanada, Rakousko, Spojené státy americké). Dílo pak uzavírá historicko-statistický přehled rozložení věřících na území dnešní České republiky, přehled literatury k dějinám a současnosti církve, jejích součástí a/nebo staveb, a konečně mapové přílohy, které ilustrují některé důležité (a kartograficky zpracovatelné) momenty či trendy církevního vývoje. Ve všech případech jsme přitom pramenně vycházeli především z církevního tisku a z publikovaných i nepublikovaných pramenů místních, zohlednili jsme také veškerou dostupnou literaturu. Jakkoli to v žádném případě neznamená, že by výzkum místních a regionálních dějin, společenství, staveb a specifik Církve československé (husitské) byl ukončen, věříme, že encyklopedie v tuto chvíli přináší jeho důležité shrnutí a tím rovněž přispívá k hlubšímu a plastičtějšímu poznání tohoto náboženského společenství i moderní české religiozity jako celku.

Vydání encyklopedie má však ještě jednu motivaci. Církev československá (husitská) má v určitých kruzích nedobrou pověst, od jejího založení až do dnešních dní ji příležitostně provázejí obvinění z náboženské mělkosti, podléhání politickým vlivům, oportunismu. Nepochybně se stala útočištěm mnohým těm, kdo se z různých důvodů chtěli rozejít s římskokatolickou církví, avšak nechtěli se úplně vzdát náboženského ukotvení a současně se pro ně nechtěli moc angažovat. Mnozí z povrchních věřících pak církev v období nucené sekularizace za vlády komunistického režimu s lehkým svědomím opustili, anebo v ní i zůstali a pracovali ve skutečnosti proti jejím zájmům. Církev byla v mnoha případech spíše obrazem maloměšťácké průměrnosti, partikulárních osobních zájmů a temných stránek lidské povahy než ryzí náboženskou veličinou. To však platí i o všech ostatních církvích a současně to není a nikdy nebyla pravda celá. Církev československá (husitská) má být na co hrdá. Měla a má množství obětavých členů, vytvořila a udržuje nepominutelné kulturní hodnoty, jako každá jiná náboženská organizace je ve svém jádru odpovědí na boží volání. Encyklopedií bychom chtěli připomenout tyto ne vždy a všem viditelné hodnoty, chceme ji věnovat jako památku úsilí, obětavosti, statečnosti a víry všech opravdových členů této církve.

Nástin dějin Církve československé (husitské)

Zdeněk R. Nešpor

Církev československá (husitská) byla po celou dobu své existence druhou až čtvrtou nejpočetnější českou církví a v mnoha ohledech byla nositelkou progresivistických tendencí moderních náboženských dějin (redukce klerikalismu i konfesionalismu, propojování náboženských a národních identit, ordinace a duchovní služba žen, podpora pohřbu žehem ad.). Výjimečnou se stala i v mezinárodním měřítku, protože i když analogické „národněkatolické“ církve po první světové válce vznikly i v dalších zemích (Chorvatsko, Maďarsko, Rakousko), měly nanejvýš několik tisíc věřících a nedlouhé trvání, zatímco Československá církev jich měla nejméně o dva řády víc a nedávno oslavila sto let své existence. Proto je až zarážející, jak nedostatečně jsou dosud zpracovány dějiny, vnitřní vývoj i religionistické charakteristiky tohoto společenství.

S jednou výjimkou, a tou je samotný vznik nové církve. Ten zaujal už dobové pozorovatele (např. Czákó 1925: 69–79) a později byl zpracován v rozsáhlé, podrobné a interpretačně bohaté literatuře domácí i zahraniční (připomeňme alespoň Marek 2005, 2015; Urban 1973; Schulze Wessel 2011; dále viz Daske 1987). Naopak pozdější církevní dějiny jsou pokryty jenom nahodile a celkově zcela nedostatečně. Jako by i zde platilo tvrzení Ferdinanda Peroutky, že „její zrod byl největším jejím výkonem“ (Peroutka 1991: 901), a pak už se „nic podstatného nestalo“ (srov. i nejnovější zahraniční publikaci: Jurek 2019). Jenomže uštěpačný kritik neměl pravdu a Československá církev přes všechny nezdary a polovičatosti vplula do moderních náboženských dějin a stala se jejich nepominutelnou součástí. Přitom nezakrnila jenom na oslavování a reinterpetaci svých počátků, i když k tomu někdy tendovala, ale procházela poměrně komplikovaným a šířeji společensky významným vývojem. Nedosáhla asi takového kulturního a společenského vlivu, jaký v české společnosti pozdního 19. a většiny 20. století měla evangelická církev, významu, jenž výrazně převyšoval početní zastoupení evangelíků. Avšak už pro svou velikost, vazby na určité politické strany a další zájmové skupiny nebo řadu společensky vlivných členů Církve československá (husitská) neodmyslitelně patří do našich moderních náboženských dějin a musí být věnována dostatečná pozornost i jejím „pozdějším létům“.

Právě k tomuto cíli, stejně jako ke snaze o zohlednění lokálních a regionálních specifik církevního a náboženského vývoje, směřuje výzkumný projekt, v jehož rámci je vydávána i tato encyklopedie. Těžko však výsledkům výzkumu předbíhat, proto tato kapitola nemůže být než předběžným nástinem dějin Církve československé (husitské), zpracovaným na základě různorodé existující literatury a dosud spíše jen započatých nejnovějších výzkumů.

Kořeny a vznik Československé církve

Někteří autoři spojení s Církví československou (husitskou) hledají kořeny svého společenství v tradicích české reformace, které se měly udržet v latentní lidové nespokojenosti s vnuceným pobělohorským katolicismem (Farský 1924; Kaňák 1946) a naplno zaznít v nonkonformistické religiozitě toleranční doby (Škrámovská 1963). I když nelze popřít, že někteří potomci náboženských sektářů konce 18. a počátku 19. století nebo alespoň některé jejich myšlenky do Církve československé nakonec našly cestu, šlo o jev regionální povahy a často i zde příliš okrajový, sloužící nanejvýš jako jeden ze zdrojů jejího vzniku (srov. Nešpor 2004). Pro doložení mnohem obecnějšího prvního předpokladu zase chybí relevantní pramenné zdroje, jde o sice lákavou, ale v konkrétních případech zcela neprokazatelnou hypotézu. Spíš je třeba uvažovat o postupně vzrůstajícím odporu části společnosti vůči římskokatolické církvi ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století (Nešpor a kol. 2010; Balík a kol. 2015), který ostatně z této církve již dříve vyvedl část českých Němců (Heinke-Probst 2012; srov. Schulze Wessel 2011). Zatímco římskokatolická církev bez ohledu na měnící se společnost buďtovala svou „pevnost katolicismu“ a vděčně se opírala o podporu habsburského státu, rostl počet těch, jimž se autoritativní, údajně samospasitelné a neměnné náboženství zajídalo a jimž snad ještě víc vadila nechota církevní hierarchie naslouchat hlasům zvnějšku – namnoze včetně laických církevních kruhů.

Tato nespokojenost přitom rostla nejenom mezi laiky, kteří se s církví postupně rozcházelí nebo již rozešli, ale také mezi některými římskokatolickými teology a duchovními. Ať už proto, že z vědeckých důvodů nemohli přijmout oficiální dogmatické lpění na – z jejich pohledu – zastaralých a/nebo neprokazatelných prvcích církevního učení, nebo proto, že si uvědomovali vzrůstající neadekvátnost církevních institucí a politických a sociálních kroků tvářící v tvář rychle se modernizující společnosti a jejím sociálním, ekonomickým i dalším problémům. Nebo i proto, že se cítili příliš svázáni církevními předpisy a hierarchickou organizací, která dávala veškeré mocenské a rozhodovací pravomoci do rukou úzkého okruhu nejvyšších, obvykle silně konzervativních církevních představitelů. Z této nespokojenosti některých teologů a (části) nižšího kléru se na konci 19. století zrodil takzvaný katolický modernismus (Arnold 2014), který výrazně zasáhl i české prostředí (Marek 1999; Vogel 2001; Kučera – Lášek 2002).

Poměrně rozsáhlé hnutí katolické moderny na přelomu 19. a 20. století sdružovalo teology a duchovní žádající věroučnou a praktickou modernizaci

a liberalizaci církve, počínaje kázní a distribucí moci mezi kněžími až po revizi církevního učení a (pojímání) bible. Modernistická teologie se uplatnila především ve Francii, Spojeném království a v Itálii, zprostředkovaně i v Německu, a i když se v žádném případě nestala oficiálním církevním učením, její sociální prvky došly uplatnění během pontifikátu Lva XII. (v úřadě 1878–1903, encyklika *Rerum novarum* z roku 1891). Projevila se také v umělecké oblasti, především v literatuře a publicistice (Putna 1998: 261–254). Následující papež Pius X. (v úřadě 1903–14) však modernismus ostře odmítl (encyklika *Pascendi Dominici gregis* a dekret *Lamentabili sane exitu*, obojí 1907) a všichni římskokatoličtí kněží museli nadále skládat přísahu, že s touto herezí nemají nic společného. Stoupeni modernismu se dílem podřídili, dílem z církve vystoupili – k obojímu došlo i v českých zemích, kde část zejména mladšího, často i umělecky orientovaného kléru recipovala modernistické myšlenky z Německa. V římskokatolické církvi tak setrvali například spisovatelé a básníci Jindřich Šimon Baar (1869–1925), Sigismund Bouška (1867–1942), Karel Dostál-Lutinov (1871–1923) a Xaver Dvořák (1858–1939) či politik Jan Šrámek (1870–1956), církev v první dekádě 20. století opustili publicisté František Loskot (1870–1932) a Ladislav Kunte (1874–1945) nebo budoucí sociolog Inocenc Arnošt Bláha (1869–1960).

Přestože byla katolická moderna jako ideový a církevněreformistický proud potlačena (jako literární směr do jisté míry trvala i nadále, přirozeně bez tohoto označení), mnozí její stoupeni se sice navenek podřídili, ale myšlenek na modernizaci římskokatolické církve se nevzdali. Další popud jim dalo úzké sepětí církve s Rakouskem-Uherskem během první světové války, údajné protičeské tendence vyšších církevních hodnostářů a všeobecné národní nadšení po vzniku Československé republiky. Myšlenky na liberalizační, modernizační a demokratická reformu církve tak po první světové válce mezi částí českých duchovních znovu ožily, ozývaly se hlasy po revizi dogmatiky, náboženské praxe (zavedení českých bohoslužeb) a rozvolnění dosavadních pravidel kněžského chování (demokratizace církevní správy, volba biskupů, odstranění celibátu) (Frýdl 2001; Marek 2005, 2015). Takto orientovaní kněží v roce 1919 znovuzaložili Jednotu katolického duchovenstva (první takový spolek existoval již v letech 1902–07), jíž předsedal J. Š. Baar a mezi jejíž další organizátory patřil například spisovatel a bratr ministra železnic Bohumil Zahradník-Brodský (1862–1939). Nedočkali se však souhlasu biskupů a naopak nově ustanovený pražský arcibiskup František Kordač (v úřadě 1919–31) vystupoval ostře protimodernisticky. Ani poselství Jednoty k papeži (byl jím Benedikt XV., úřadující 1914–22) v červenci 1919 nepřineslo než odmítnutí jakýchkoli změn v teologii nebo církevním právu. Jednota katolického duchovenstva se začínala rozpadat, respektive radikálněji orientovaní reformisté nebyli spokojeni s váhavým a podřizujícím se postojem její většiny. V září 1919 proto založili samostatný Klub reformního duchovenstva. Další vyhrocení situace nastalo o Vánocích téhož roku, kdy reformisticky orientovaní kněží i přes arcibiskupův zákaz sloužili mši česky (standardní liturgie byla tehdy výlučně latinská) a byli za to z římskokatolické církve exkomunikováni.

Dne 8. ledna 1920 se v Praze sešla schůze Klubu reformního duchovenstva, jíž se účastnilo 215 kněží. Během schůze došlo k hlasování o setrvání v římskokatolické církvi a většina 140 účastníků je odmítla. Tím byla založena Církev československá. Rozchod kněží se svou církví se přitom opíral i o nedávnou anketu Zahradníka-Brodského mezi katolickým klérem, která ukázala poměrně velkou podporu reformních myšlenek (Schulze Wessel 2003). Jenže od podpory v anketě ke skutečnému aktivnímu reformismu bylo daleko a k organizační secesi samozřejmě ještě dál. K nadšeným zakladatelům nové církve se přidalo jenom poměrně málo souputníků, a to leckdy spíše z pragmatických než ideových důvodů. Třeba proto, že nadále nehodlali skrývat své soužití s ženami a nemanželské děti. Církvi československé se navíc nedostalo ani velké podpory odjinud. I když zdůraznila svůj křesťanský charakter a přihlásila se k tradici „národních světců“ Cyrila a Metoděje, Jana Husa a českých bratří a ve svém prohlášení se snažila získat významné intelektuály a představitele státu, úspěšná většinou nebyla. Vznik církve naopak mnozí odsoudili – jmenovitě třeba historikové Josef Pekař a Josef Šusta nebo lékař a filozof František Mareš – a prezident Masaryk, k němuž se církev hlásila jako ke svému učiteli, se na její podporu odmítl jakkoli vyjádřit. Ostatně i většina původních modernistů a církevních reformistů se při vědomí církevního rozkolu raději stáhla zpět a hlavními organizátory byly úplně jiné postavy, především Zahradník-Brodský, Karel Farský (1880–1927), Matěj Pavlík (1879–1942) a Rudolf Pařík (1889–1961). Rozkol samozřejmě odsoudili představitelé římskokatolické církve i představitelé dosavadní Jednoty katolického duchovenstva, ta však záhy byla stejně rozpuštěna (srov. Cinek 1923, 1926; z novější literatury obdobně odmítavě Němec 1975).

Hledání vlastní náboženské orientace

Jestliže se Československé církvi nepodařilo získat vlivné proponenty, ani v masovějším měřítku rozpoutat „novou českou reformaci“, neznamenalo to úplný neúspěch. Kněží, kteří se k Československé církvi přihlásili, s sebou obvykle přivedli i část svých farníků a zájem veřejnosti byl dokonce ještě větší. Mnohé náboženské obce vznikaly „na zelené louce“, z iniciativy aktivních laiků, s nimiž místní římskokatolický farář nesympatizoval a kteří často ani nemohli dlouho získat vlastního duchovního, protože těch měla nová církev citelný nedostatek. V prvním československém sčítání lidu, které proběhlo v únoru 1921, se k Církvi československé přihlásilo přes půl milionu osob, a i když později její růst zpomaloval, nepochybně pokračoval přinejmenším po celá dvacátá léta. Ostatně i proto, že sčítání lidu tehdy evidovala formální církevní příslušnost a část „čechoslováků“ si před prvním censem prostě nestačila vyříditi potřebné dokumenty, aby se k nové církvi mohli přihlásit. Církev se rychle stala reálnou náboženskou veličinou českých zemí (na Slovensku a Podkarpatské Rusi vzhledem k odlišné legislativě prozatím nesměla působit), a tím se výrazně odlišila od podobných snah o „národní katolicismus“ v jiných nástupnických zemích po

Rakousku-Uhersku (Chorvatsko, Maďarsko, Rakousko). Přes nebezpečí, které to znamenalo v domácí (Slovensko, vztahy s římskokatolickou církví) i mezinárodní politice (další rozkol ve vztahu ke Svatému stolci), vláda nemohla jinak a 15. září 1920 Církev československou formálně uznala.

Od státního uznání církve jako takové ke schválení jednotlivých náboženských obcí ovšem nevedla úplně jednoduchá cesta (první náboženské obce byly státem schváleny teprve v roce 1922) stejně jako k povolení rozšíření činnosti na Slovensko a Podkarpatskou Rus (1925). Podobně musely být řešeny i další praktické otázky. Stoupenci Československé církve na řadě míst zabírali římskokatolické kostely a fary, nebo římskokatolickou církev alespoň nutili k jejich spoluužívání, což vyvolávalo rušení veřejného pořádku (na několika místech muselo být vyhlášeno stanné právo a povoláno vojsko) a později obvykle mělo i soudní dohry. Státní úřady nebo soudy až na pár výjimek označily tyto zábery za nezákonné a vynutily si vrácení objektů římskokatolické církvi, naopak vláda Československé církvi pomohla ekonomickou podporou výstavby nových chrámů a modliteben. A rovněž tím, že ji zařadila mezi takzvané dotační církve, dostávající na svou činnost státní subvence – právě tento aspekt byl jedním z důvodů opožděného a spíše opatrného schvalování československých náboženských obcí ministerstvem školství a národní osvěty. Přes uvedenou podporu si „čechoslováci“ samozřejmě museli své organizační a hmotné zázemí vybudovat sami: postavit nebo alespoň pronajmout kostely – v církvi se stalo obvyklým mluvit o „sborech“ –, modlitebny či další bohoslužebná místa a fary. V některých lokalitách se prosadila alespoň stavba zvoníc, když nebylo možné prozatím pomýšlet na větší svatostánky, a před polovinou dvacátých let (interkonfesní zákon 1925) rovněž zřizování vlastních hřbitovů, když římskokatolická církev bránila pohřbívání „odpadlíků“ na zádušní hřbitovy. Všechno to samozřejmě bylo nákladné a vyžadovalo půjčky, některé náboženské obce se tak zadlužily na dlouhá desetiletí.

Zakladatelé Církve československé vedle toho usilovali o spojení se zahraničními církvemi, a to jak ze symbolických důvodů jednoty křesťanské církve, tak kvůli mezinárodní i domácí podpoře etablovanou náboženskou organizací, a konečně i kvůli praktické otázce svěcení biskupů a kněží v apoštolské posloupnosti. V tomto ohledu se nabízelo víc episkopálních nebo starokatolických církví, které by s „čechoslováky“ rády spolupracovaly, avšak zakladatelé církve se zpočátku z nacionálních (slovanská vzájemnost) i politických důvodů orientovali především na srbskou pravoslavnou církev. Po určitých jednáních došlo k vysvěcení Matěje Pavlíka biskupem pravoslavné církve (1921, přijal jméno Gorazd), připravovalo se několik dalších biskupských svěcení a uvažovalo se o pravoslavném svatořečení Jana Husa. Současně však v rodící se Československé církvi sílily hlasy odmítající pravoslaví jako příliš exotický a pramálo moderní náboženský směr, hlasy volající spíše po návratu k původnímu modernismu a jeho dalšímu rozšíření (Marek 2005; Marek – Bureha 2008; srov. Šuvarský 1979; Marek 2019). Zatímco jediný vysvěcený biskup Pavlík a především moravské náboženské obce formující se církve nadále prosazovali její pravoslavnou

orientaci, vzrůstající část českých obcí a církevních představitelů se začala klonit spíše k anglosaskému episkopalismu a někteří dokonce k nekonfesním formám „svobodného křesťanství“ (blízkým třeba unitářskému hnutí).

Poslední uvedený proud reprezentoval především Karel Farský, který spolu s Františkem Kalousem (1881–1965) v roce 1922 vydal *Československý katechismus*, první věroučnou příručku mladé církve, mnohými ovšem považovanou za překračující hranice křesťanství. Příručka například tvrdila, že Bůh je „živý zákon světa“, odmítla učení o Duchu svatém jako třetí osobě Trojice a vymezila mu místo božího nadšení v lidech, Ježíše považovala jen za největšího z proroků, mezi nimiž uváděla i Muhammada, Buddhu nebo Konfucia (Farský – Kalous 1922). Kolem Farského a Kalousova katechismu nastala zjevná roztržka, protože Pavlík (dlící ovšem na mnohaměsíční misijní cestě ve Spojených státech) a část církve jej odmítli stejně jako představitelé srbského pravoslaví, zatímco část jej naopak schválila (pražská a východočeská diecézní rada). V církvi nastal rozkol a boj obou směrů i jejich různých představitelů o vliv, trvající až do června 1924. Tehdy Pavlík se svými stoupenci, jichž se nakonec ukázala malá menšina (byli však mezi nimi i mnozí výrazní představitelé církve v prvních letech její existence), Církev československou opustili a začali budovat českou pravoslavnou církev (Marek – Bureha 2008). Její centrum bylo především na Moravě, kde si vybuodovala zhruba deset náboženských obcí a získala přes dvacet tisíc věřících, naopak integrace dalších pravoslavných proudů a skupin byla jenom částečná a kanonickoprávní (jurisdikční) postavení české pravoslavné církve dlouho nejisté. Do její existence za druhé světové války dramaticky zasáhla ochrana parašutistů, kteří provedli atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha (1942), jež vedla k mučednické smrti vladky Gorazda a úplné likvidaci církve (Jindra 2015), stejně jako poválečná obnova pod taktovkou imigrantů ze Sovětského svazu.

Vlastní Československá církev se naopak pod vedením Karla Farského vnitřně konsolidovala a názorově sjednotila. Převládnutí Farského směru symbolizovala i jeho volba nejvyšším představitelem církve – patriarchou (Farský zastával úřad do své smrti v letech 1924–27) stejně jako organizační konsolidace diecézí a dalších církevních orgánů a institucí. Přitom bylo v modernistickém duchu rezignováno na apoštolskou poslušnost a biskupové byli prostě voleni, církve si však současně ponechala řadu bohoslužebných a organizačních zvyklostí římskokatolické církve. Usilovala rovněž o začlenění amerických Čechů a Slováků, z nichž mnozí se již dříve rozešli s římskokatolickou církví (Vlha 2010; Balík a kol. 2015: 315–381), a omezení o další zahraniční misijní pole. Její teologický a spirituální profil však zdaleka ještě nebyl dotvořen, přičemž někdy o svém dalším směřování dokonce nechávala hlasovat členskou základnu (Hník 1930). Brzy se ostatně ukázalo, že tato ne-definitivnost se týkala i organizačních a provozních záležitostí – to když autoritativního a současně charismatického Farského v úřadě patriarchy nahradil Gustav Adolf Procházka (1872–1942). Na druhou stranu Farského skon, respektive jeho demonstrativní pohřeb žehem v provizorním pražském krematoriu jednoznačně ukázal církevní podporu

tomuto modernímu způsobu pohřbívání; Církev československá se stala nejen jedním z nejhlasitějších proponentů kremačního hnutí, ale začala ve svých sborech systematicky budovat kolumbária a urnové háje, které se pro ni staly z velké míry charakteristickými.

Konsolidace v meziválečném období

Jestliže pozdější Církev československá (husitská) vysoko vyzdvihovala a dodnes vyzdvihuje svého prvního patriarchu Karla Farského jako faktického zakladatele, tvůrce ideového programu a koneckonců i církevní liturgie (např. Kaňák 1951; Lahodný 1955; Butta a kol. 2017), děje se tak zcela oprávněně. Farský byl nejenom výrazným myslitelem, ale ukázal se i jako skvělý organizátor, pod jehož vedením byly položeny základy organizační i náboženské konsolidace církve. Navíc do církve jednoznačně vstoupil z ideových pohnutek – zatímco kupříkladu v případě dvou dalších prvních biskupů, G. A. Procházky a Ferdinanda Stibora, se vedle toho uplatnila i skutečnost, že tak legalizovali své partnerky a nemanželské děti –, obětoval jí veškeré své snažení a vlastně i život – zemřel zcela vyčerpán v nedožitých sedmačtyřiceti letech. Tolik pro novou církev nedokázal – nebo nemohl – udělat žádný z jeho nástupců a pokračovatelů, i když tím nechceme snižovat význam dalších velkých postav tohoto období, jako byli teologové Karel Statečný (1870–1927) a Alois Spisar (1874–1955) nebo biskupové Gustav Adolf Procházka, František Kordule (1885–1940), Josef R. Stejskal (1894–1946) a Ferdinand Stibor (1869–1956). Po Farského smrti proto vyvstala otázka, kdo ho v úřadě patriarchy nahradí. Sám snad uvažoval o teologovi Františku Kovářovi (1888–1969) (Hrdlička 2007: 97), avšak ten do církve vstoupil teprve v roce 1925 a neměl prakticky žádnou podporu. Reálný střet nastal mezi výrazněji modernisticky orientovaným teologem Spisarem a pragmatickým organizátorem, v té době východočeským biskupem Procházkou, přičemž přesvědčivě zvítězil druhý.

Procházkova volba vedla k výraznější, nejméně organizační konsolidaci církve. Počáteční vzepětí a charismatické působení Karla Farského byly mnohdy vystřídaný skepsí, k níž vedl i útlum přestupového hnutí, nucené opouštění zabraných římskokatolických kostelů, malý úspěch církevní misie na Slovensku a nakonec i nastupující hospodářská krize. Církev musela řešit praktické organizační a ekonomické otázky, právě v tomto období si ostatně vybudovala většinu svých sborů a modliteben, případně splácela úvěry za ty dříve postavené (první nově postavený sbor byl otevřen již v roce 1923 v Hořelicích, dnešní Rudné). Autoritativní druhý patriarcha tyto záležitosti chtěl nechtěl řešit, i když mnohdy za cenu ideového konzervatismu (Procházka s olomouckým biskupem Stejskalem dokonce víceméně tajně přijali biskupské svěcení v apoštolské posloupnosti) a mocenského odstraňování oponentů. Jednou z (dočasných) obětí byl ředitel bohoslovecké koleje Kovář, zatímco se svým dřívějším oponentem Spisarem se Procházka dokázal dohodnout. Nabídl mu vypracování ideových

zásad církve, které byly schváleny na církevním sněmu v roce 1931 a v jejichž duchu Spisar vedl třetí až sedmý ročník *Náboženské revue CČS* (1931–35; časopis původně založil F. Kovář), stejně jako děkanskou hodnost na nově založené Vysoké škole bohovědné (1932).

Bohoslovci Církve československé zprvu studovali na evangelické Husově fakultě a měli jenom vlastní teologickou kolej, zajišťující jejich formaci; jako učitelé na Husově fakultě z řad členů CČS(H) působili Karel Statečný (1870–1927) a Rudolf Urban (1887–1934). Vzhledem k počtu bohoslovců se to zdálo nedostatečné, avšak církve nedokázala zajistit větší počet kvalitních učitelů, kteří by prošli habilitačním řízením. Usilovala proto o zřízení vlastní teologické vysoké školy, na níž by mohli působit také církevní představitelé – po řádné profesuře toužili i patriarcha Procházka a biskup Stejskal, nehledě k dalším, a to aniž habilitovali (Procházka neměl ani doktorát). Za těchto okolností církve Vysokou školu bohovědnou sice zřídila (1932), avšak nezískala pro ni státní uznání ani pozitivní hlasy odborné veřejnosti a škola musela být z ekonomických důvodů po dvou letech likvidována. Studenti se vrátili na Husovu fakultu, kde vznikla samostatná československá sekce a byla systemizována místa pro teology tohoto směru, což bylo řešení sice polovičaté, ale z akademického hlediska korektní (a pro státní pokladnu schůdné). Na Husově fakultě tak nově začali vyučovat profesori Spisar a Kovář a docent František M. Hník (1905–1962), nehabilitovaný patriarcha Procházka tu působil jen jako lektor.

Procházkův patriarchát provázely další střety vnitřní i vnější. Společně se Spisarem polemizoval s evangelickým teologem Josefem L. Hromádkou o charakteru a vývoji Církve československé, již Hromádka vyčítal ideovou mělkost a v podstatě nekřesťanský charakter (Spisar 1932; Procházka 1933), uvnitř církve se proti němu formovala opozice ve Společnosti Karla Farského, odmítající jeho autoritativní tendence a oslovující především mladší část duchovních i laiků (1933). Procházkovi se nepodařilo udržet, respektive k církvi výrazněji připoutat její zahraniční obce, a bez větších úspěchů skončila rovněž snaha jeho manželky Aurelie (1878–1936) o institucionalizaci církevní sociální práce: řada náboženských obcí sice založila sociální odbory, avšak ty se vyčerpaly na konání dobročinných sbírek a výročních akcí, zatímco diakonická zařízení byla zcela výjimečná (obec v Praze-Královských Vinohradech; Šimšík 1939). Procházka naproti tomu vcelku právem zdůrazňoval svůj podíl na ukotvení církevní organizace i posílení mezinárodního věhlasu církve (společně s biskupem Stejskalem se zúčastnil řady ekumenických kongresů), situace ovšem došla tak daleko, že chtěl být a byl oslavován bezmála jako nejvýznamnější osobnost založení církve (Prášek 1932). Vznikající kompetenční i osobní spory a nepřátelství se podařilo překlenout jenom v některých případech, mezi ideové vůdce církve se v polovině třicátých let vrátil například již zmiňovaný František Kovář.

Církve však současně musela čelit vnějším tlakům v měnící se politické situaci. Po odstoupení českého a moravského pohraničí na základě mnichovské dohody přišla o několik náboženských obcí, podobně jako na jižním Slovensku

a Podkarpatské Rusi v důsledku Vídeňské arbitráže (1938, maďarská vláda příslušné náboženské obce rovnou zrušila a jejich majetek vyvlastnila). Po rozdělení Česko-Slovenska se totéž opakovalo i v případě zbývajících slovenských náboženských obcí (1939), z nichž byla po druhé světové válce obnovena jen jediná, a to ještě ve značně omezeném měřítku (bratislavská obec zůstala bez stálého duchovního až do roku 1988). Církev byla donucena ke změně názvu na Církev českomoravská (1940), přišla o některé své tiskoviny a v souvislosti s uzavřením českých vysokých škol i o možnost legálního studia budoucích duchovních (1939). Členem Církve československé ostatně byl i student Jan Opletal (1914–1939), oběť šarvátky při zakázané demonstraci na oslavu 28. října, jehož pohřeb se stal záminkou pro uzavření českých vysokých škol. Jiní členové či duchovní církve naopak shledávali pozitiva v užší spolupráci s německými církvemi a našli se dokonce přímí stoupenci jednání s takzvanými Německými křesťany (*Deutsche Christen*), ideovými kolaboranty s nacismem usilujícími o „očistění“ křesťanství od židovských vlivů (Hrdlička 2007: 255–264).

V těžkých časech války – i poválečné obnovy

Během německé okupace a druhé světové války tlak na součinnost nebo dokonce organizační připojení Českomoravské církve k pronacistickým německým křesťanským proudům pochopitelně posílil. Církevní vedení v čele se stárnoucím a posléze těžce nemocným patriarchou se jim sice snažilo čelit, avšak bylo nepochybně slabší stranou, kterou dále oslabilo úmrtí biskupa Korduleho (1940) a posléze i patriarchy Procházky (1942), za něž protektorátní úřady nedovolily ustanovit či zvolit nástupce. Po většinu druhé světové války tak církev řídil diecézní tajemník Jan Lomoz (1890–1957, ve funkci 1929–44), formálním správcem byl slezský biskup Stibor. Činnost církve byla však nutně ochromená, a i když se podařilo odolat tlaku Německých křesťanů nebo jiným formám kolaborace, zavést pololegální studium budoucích duchovních a podobně, někteří členové církve považovali válečnou rezistenci za nedostatečnou. Spolu s vakancí nejvyššího církevního úřadu to v poválečném období umožnilo nastolit v církvi takzvanou národní správu, samozvané kolektivní vedení, jež s tichým souhlasem politických špiček v církvi provedlo řadu významných organizačních změn.

Stejně jako většina ostatních českých církví i Církev českomoravská okupaci a druhou světovou válku spíše trpně přečkala, než aby se výrazněji zapojila do národní agitace nebo dokonce do odbojové činnosti. Našli se samozřejmě duchovní a laici, kteří se do odboje výrazně zapojili, stejně jako existovaly další oběti válečných perzekucí z církevních řad (Kaňák 1975; Hobza 1985; Jindra 2017), v zahraničním odboji se výrazněji uplatnil teolog F. M. Hník. Intelektuální činnost církve byla naproti tomu v podstatě omezena na obcházení zázkazu vzdělávání budoucích duchovních, zatímco veřejné působení mimo čistě náboženské úkony nebylo zejména v pozdějších válečných letech ani možné. Specifikem Církve českomoravské bylo naopak to, že v několika konkrétních

případech pro své účely adaptovala židovské synagogy a tím je s největší pravděpodobností zachránila před zkázou. Nešlo přitom o zcela novou záležitost, církev získala a k bohoslužbám užívala několik někdejších synagog již v meziválečném období, činíc tak čistě z praktických důvodů, avšak v období vzdmutého antisemitismu šlo přece jen o věc výjimečnou, v jednotlivých případech umocněnou i tím, že v některých svatostáncích nějaký čas probíhaly křesťanské i židovské bohoslužby souběžně (Kladno, Rakovník).

Poválečnou očistu a konsolidaci církve, jež se pochopitelně vrátila k názvu Československá, vedla v letech 1945–46 kolektivní Ústřední národní správa (F. Hub, M. Kouřil, V. Lorenc, V. Molkup, M. Novák, F. Roháč, F. Soukup), v jejímž čele stanul nadaný biblista a jeden z opatrných odpůrců kolaborace Miroslav Novák (1907–2000). Válečné angažmá proti alianci s Německými křesťany (Hrdlička 2010: 60–70) mu přitom zjednálo potřebnou autoritu, zatímco mocenskou podporu mu zajišťovalo tajné členství v komunistické straně (ibid.: 89–94) – meziválečná Církev československá měla blízko především k národně-socialistické straně (F. Prášek), nyní se církevní vedení posunulo ještě výrazněji nalevo. Národní správa církve na jednu stranu odstranila některé přetrvávající i aktuální organizační problémy, na druhou stranu si však v mnohém vyrovnávala účty s ideovými a mocenskými oponenty a církev jako celek orientovala silně levicově. Představitelé tohoto mocenského centra výrazně podpořili také expanzi do znovu připojeného pohraničí, kde usilovali o získání co největšího podílu majetku likvidované Německé evangelické církve (Nešpor 2011). Podobně církev postupně získala řadu nevyužitých synagog a po komunistickém převratu v únoru 1948 rovněž množství zrušených obchodů a provozoven, i když v těchto případech často jen do pronájmu. Tím konečně z velké míry vyřešila dlouhodobý nedostatek bohoslužebných, případně i dalších prostor. S podporou levicových politických stran se tato „expanze (nejen) do pohraničí“ sice podařila, avšak mnohé nově založené církevní obce se ukázaly jako dlouhodobě neživotné.

Úplnou konsolidaci přinesla teprve likvidace národní správy a volba teologa Františka Kováře třetím patriarchou církve (v úřadě 1946–61). Podobně byly obsazeny dosud vakantní biskupské stolce (královéhradecký a olomoucký – olomoucký biskup Stejskal zemřel v roce 1946) a nově byla od úřadu patriarchy oddělena západočeská diecéze (1946), jejímž prvním biskupem se stal Miroslav Novák. Další nezbytný počín představovala obnova činnosti Husovy fakulty, na níž se vedle řádných profesorů Kováře, Spisara a (nově) Hníka jako vyučující uplatnili M. Kaňák, M. Novák a O. Rutrle, přičemž Hník a později Kovář zastávali i děkanský úřad (v meziválečném období se děkanem nikdy nestal člen CČS(H)). Došlo rovněž k rozvoji církevní sociální práce, vznikly další sociální ústavy a začala jejich koordinace na úrovni diecézí. Úplnou novinkou, řešící opětovně významný nedostatek duchovních, se pak stala ordinace žen a jejich nástup do duchovenské služby, byť zprvu v nižší pozici pomocných duchovních (první ženou vysvěcenou na kněze byla v roce 1947 Olga Pešková-Kounovská [1905–1967], v roce 1951 rovněž první ustanovená docentka teologické fakulty)

(Nešpor 2020). Po početně nevelké a myšlenkově spíše okrajové unitářské společnosti se tak Československá církev stala druhou českou, respektive československou církví, která umožňovala duchovní službu žen. V realitě to ovšem mělo čtená úskalí, první generace žen-farářek obvykle musely své službě obětovat vlastní rodinný život.

Zatímco v celocírkevním měřítku a na nejvyšších patrech církevního vedení docházelo k převratným, třebaže ne vždy na první pohled viditelným změnám, běžný provoz jednotlivých náboženských obcí pokračoval víceméně kontinuálně. V závislosti na místních poměrech se někde rozvíjel a jinde spíše stagnoval, Církev československá se viditelněji neuplatnila ani v „nově získaném“ pohraničí. Přes vhodný společenský a ideový kontext (vzepjaté národovectví, široká podpora socializace ad.) nedošlo ani k jejímu většímu zatraktivnění pro mimocírkevní veřejnost, dokonce spíše ustal příliv věřících, charakteristický – i když postupně slábnoucí – pro celé meziválečné období (Nešpor 2008: 153–154). Církev se organizačně upevnila a dokázala využít dobových možností, nijak dramaticky se však nerozvíjela a nevynikala ani žádnou velkou afinitou.

Církev v období vlády komunistického režimu

Vzhledem k levicové orientaci (většina) vedení církve, korespondující se socioekonomickým postavením a názory členstva (srov. Srb 1949), nepřekvapuje, že Církev československá rétoricky podpořila komunistický převrat a v prvních letech vlády nového režimu se mohla cítit dokonce protežovaná. Důvodem byla přitom jak ideová a praktická blízkost (důraz na nacionalismus a nižší sociální vrstvy) včetně kritického stanoviska vůči „společnému nepříteli“ – římskokatolické církvi, tak úvahy o Československé církvi jakožto předchůdkyni, ne-li přímo vůdkyni procesu de-katolizace společnosti. Podle některých představitelů komunistického režimu se měla stát vzorem nebo přímo vůdkyní nového výstupového hnutí z římskokatolické církve, snad se dokonce opětovně uvažovalo i o jejím znovuspojení s pravoslávím (tyto úvahy se v jiném kontextu objevily již v prvních letech druhé světové války). Tomu odpovídá skutečnost, že teprve po únoru 1948 bylo s konečnou platností rozhodnuto o likvidaci Německé evangelické církve a převodu části jejího majetku stejně jako dalších nemovitostí na Církev československou, zvýšily se státní dotace na provoz církve a v neposlední řadě rozdělením dosavadní Husovy fakulty v roce 1950 získala vlastní teologickou fakultu (poskytující vzdělání i duchovním několika menších církví, především unitářům a starokatolíkům) – Husovu československou bohosloveckou fakultu. Jejím prvním děkanem se stal František Hník (ve funkci 1950–52) a nové obsazování jednotlivých kateder otevřelo cestu mladší a střední generaci teologů, kteří byli směrodatní pro další vývoj církve: Rudolf Horský (1914–2001), Miloslav Kaňák (1917–1985), Jindřich Mánek (1912–1977), Otto Rutrle (1908–1976), Zdeněk Trtík (1914–1983). Místo mezi nimi zpočátku zaujala i Olga Pešková-Kounovská, jako výrazná žena-teoložka později „nahrazená“ Anežkou Ebertovou (1923–2009).